

UOT - 811.512.162

MAHMUD KAŞĞARININ "DİVAN"INDA QEYDƏ ALINMIŞ BƏZİ TÜRK LEKSİK VAHİDLƏRİN PROFESSOR İBRAHİM BAYRAMOVUN "QƏRBİ AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİNİN LEKSİKASI" ƏSƏRİNDƏ ƏKSİ

Röya Qəhrəmanova
Xarici Dillər Mərkəzi, müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0001-7057-6529>
omerqehreman@mail.ru

Xülasə

Klassik türkologiya elminin korifeyi Mahmud Kaşğari yalnız türk dilçiliyinin deyil, bütövlükdə dünyada tarixi-müqayisəli metodun, türk dilçiliyinin banisidir. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri XI əsrdən çağdaş dövrümüzdə qədərki türkcələrə, o sıradan Azərbaycan türkcəsinə və onların dialekt və şivələrinə körpü salan möhtəşəm bir mənbədir. Bugünkü müxtəlif tipli lüğətlər Mahmud Kaşğari ənənəsinin bir növ davamıdır və həmin təməlin üzərində qurulmuşdur. Belə lüğətlərdən biri də filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim Bayramovun 2011-ci ildə çap etdirdiyi "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" adlı əsəridir ki, məqalədə istər klassik lüğətdə, yəni Kaşğarının "Divan"ında, istərsə də İ. Bayramovun lüğətində əksini tapmış bəzi türk leksik vahidləri tarixi-müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Klassik lüğətçi Mahmud Kaşğari, çağdaş lüğətçi İbrahim Bayramov, lüğətlərdə qədim türk sözlərinin əksi, Qərbi Azərbaycan şivələri.

ОТРАЖЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ТЮРКСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ЗАФИКСИРОВАННЫХ В «ДИВАНЕ» МАХМУДА КАШГАРИ, В «ЛЕКСИКОНЕ ЗАПАДНОАЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СЛОВ» ПРОФЕССОРА ИБРАГИМА БАЙРАМОВА

Роя Кахраманова
Центр Иностранных Языков, преподаватель
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Махмуд Кашгари, корифей классической тюркологической науки, является основоположником не только тюркского языкознания, но и историко-сравнительного метода и научного языкознания в целом в мире. Произведение Махмуда Кашгари «Диваню-люгат-ит-тюрк» является прекрасным источником, связывающим азербайджанский и тюркские языки, с 11 века до наших дней. Сегодняшние словари различных типов являются своего рода продолжением традиции Махмуда Кашгари и построены на этом фундаменте. Одним из таких словарей является опубликованный в 2011 году доктора филологических наук профессора Ибрагима Байрамова под названием «Лексикон западноазербайджанских диалектов» которые занимались историко-сравнительным анализом.

Ключевые слова: классический лексикограф Махмуд Кашгари, современный лексикограф Ибрагим Байрамов, отражение древнетюркских слов в словарях, западноазербайджанские диалекты.

REFLECTION OF SOME TURKISH LEXICAL UNITS RECORDED IN MAHMUD KASHGARI'S "DIVAN" IN PROFESSOR IBRAHIM BAYRAMOV'S "LEXICON OF WESTERN AZERBAIJANI WORDS"

Roya Kahramanova
Center of Foreign Languages, teacher
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

As a whole Mahmud Kashgari the luminary of classical Turkology science is the founder not only of Turkic linguistics, but also of historical-comparative method and scientific linguistics in the world Mahmud Kashgari's work "Divanü-lüğət-it-türk" is a great source that bridges Turkish languages from the 11th century to the present day, Azerbaijani Turkish and their dialects. Today's dictionaries of various types are a kind of

continuation of Mahmud Kashgari tradition and are built on that foundation. One of such dictionaries is the work entitled "Lexicon of Western Azerbaijani Dialects" published in 2011 by professor Ibrahim Bayramov, doctor of philological sciences. The units were involved in historical-comparative analysis.

Key words: Classical lexicographer Mahmud Kashgari, contemporary lexicographer İbrahim Bayramov, reflection of ancient Turkish words in dictionaries, Western Azerbaijani dialects.

Aktuallıq. Kaşğari klassik türk dilçi alimidir, İbrahim Bayramov da çağdaş türk dilləri və onun dialekt və şivələrini tarixi-müqayisəli metodun köməyi sayəsində tədqiq edən araşdırmaçılarımızdandır. İstər Mahmud Kaşğarının, istərsə də İbrahim Bayramovun lüğətləri insanların daim ünsiyyətdə olduğu qiymətli mənbələrdəndir. Hər iki lüğəti müqayisə edib, Kaşğari "Divan"ndakı qədim türk sözlərinin İ.Bayramovun lüğətində necə təhlil süzɡəcindən keçilmə meyarlarının müəyyənləşdirilməsinin olduqca böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

Annotasiya. XI əsrdə Mahmud Kaşğari türk dünyasında böyük və mükəmməl bir "Divan" yaratmışdır. Azərbaycan dilçisi İbrahim Bayramov xeyli sayda dərslik və monoqrafiyaların müəllifidir və eyni zamanda dialektoloji araşdırmaları ilə də məşhurdur. İ.Bayramov "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" adlı dərs vəsaitində xeyli sayda qədim türk sözlərini Azərbaycan dialekt və şivələrindəki paralelləri ilə müqayisə etmiş, nəticədə tədqiqat işinin elmi potensialını daha da gücləndirmişdir.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Qədim tarixi keçmişə malik olan Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, semantik, morfoloji sistemində tarix boyu hansı dəyişikliklərin baş verdiyini öyrənmək, onu müasir ədəbi dillə, canlı xalq dili və şivələrlə müqayisə edib müəyyən nəticələrə gəlmək üçün Mahmud Kaşğarının "Divan"na müraciət etmək olduqca vacibdir. Azərbaycan dilinin dialektoloji leksikası, fonetikas, morfologiyası, semantikasına dair bir sıra əsərlərin müəllifi İbrahim Bayramov da bu yolla getmiş, həmin əsərlərində yeri gəldikcə Kaşğari "Divan"ndan qədərincə bəhrələnmişdir. Məsələn, İ.Bayramov "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" adlı əsərində "ağ" sözünün Çəmbərək, Ağbaba şivələrində 2 mənada işləndiyini göstərir: 1) *mələfə, döşəkağı*; 2) *qadın və kişi tumanının parçasına verilən, artırılan əlavə parça* [1, 33]. "Ağ" sözü Mahmud Kaşğarının "Divan"nda "İki ayaq arasındakı boşluq" mənasında işlənmişdir [2, 142]. "Ağ" sözünə Xaçmaz, Salyan, Şəmkir şivələrində "alt tumanın və ya şalvarın ortası", İmişli şivəsində "var dövlət", "varidat", Salyan şivəsində həm də "süfrə" mənalarında rast gəlinir [3, 13]. "Ağ" sözünün leksik mənası ilə bağlı H.Mirzəyev yazır: "Yazılı mənbələrdən məlum olur ki, "axta" sözü ilə "ağ-ağ" bir mənə yuvasından təşəkkül tapmışdır. Qədim türk dillərində "ağ" sözü iki budun, iki paçanın arasındakı sahə, zolaq, tumanın, alt paltarının arası, ortası, çıxıntı, çiv, paza oxşar çıxıntı, çaladakı çıxıntı mənasında işlənmişdir. Müasir dilimizdə olan "ağ ət", "tumanın ağı" sözü də həmin "ağ" sözü ilə bağlıdır" [4, 70]. B.Əhmədov yazır ki, "ağ" sözü rəng mənası ilə yanaşı "şalvarın yuxarı hissəsi" mənasında da işlənir [5, 7].

Dil tarixində özünü göstərən leksik sistem və Mahmud Kaşğarının "Divan"ndan qeydə alınmış dil faktları bir tərəfdən qədim türk sözlərinin qismən də olsa saxlanması ilə, başqa tərəfdən isə kökdil formalarının dəyişməsi və türk tayfa dillərinə məxsus elementlərinin paralel işlənməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan İ.Bayramov qeyd edir ki, "ağız" sözü Çəmbərək və Karvansara şivələrində "yenicə doğmuş inək, camış və qoyunun ilk südü" mənasında işlənir [1, 35]. "Ağız" sözü M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsərində "oğuc" formasında işlənmişdir və lüğətdə göstərilir ki, oğuc "ağız südü", "inək və ya qoyun doğandan sonra ondan sağılan ilk süd" mənasını bildirir [2, 127]. Ağız Şəki, Zaqatala dialekt və şivələrində "qaramalın doğandan sonra ilk südü", Ağdaş, Qax, Zərdab şivəsində və Şəki dialektində həm də "yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək" (pendir kimi olur) mənalarını ifadə edir [3, 15].

İ.Bayramov "tərəf, o yan" mənasında sağır nun (ŋ) səsi ilə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində işlənən "anarı" sözünü qeydə almışdır. Tədqiqatçı eyni zamanda həmin şivədə işlənən

"anarı bəri" qoşa sözün də qeydə almış, "o tərəf, bu tərəf" ora-bura mənasında işləndiyini göstərmişdir [1, 44]. Anarı sözü Gəncə, Qazax dialektlərində, Şəmkir, Tovuz şivələrində "o tərəf, o yan", "o biri tərəf", "kənar" mənalərini bildirir [3, 24]. M.Kaşğarının lüğətində "anqar" sözü işlənib. Həmin söz "ona" əvəzinə işlənən bir sözdür [2, 457]. Mahmud Kaşğarının lüğətində anqa/anqar sözü "ona" mənasında işlənir. Məsələn:

*Kaçan körsə anı türk,
Budun anqa anıq aydaçı
Munqar təgir uluğlux,
Munda morru kəslünür*

Tərcüməsi:

*Haçan görsə onu türk,
Millət ona söyləyər,
Ona deyər böyüklük
Onda bitər ululuq*

(Haçan bir millət türkü görsə, hökmən belə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşa və onda son həddinə, zirvəsinə çatır) [2, 359]. Başqa bir misal: "bəg anqar ot berdi = bəy ona ağı verdi, onu zəhərlədi [2, 110].

Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı leksik vahidlər Qərbi Azərbaycan şivələrinin fonetik, morfoloji və semantik səviyyəsini müəyyən qədər özündə əks etdirir. Bu dil səviyyələrində nəzərə çarpan əsas cəhətlər paralelliklərdir ki, bunlar da şivələrdə mühafizə olunmuşdur. İ.Bayramov qeyd edir ki, "arı" sözü "təmiz, saf, pak" mənasında Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino şivələrində işlənir [1, 470]. Bu söz "təmiz" mənasında M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsərində *arığ* formasında [2, 133], "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında həm *arı* [6, 59], həm də *aru* [6, 97] formalarında işlənmişdir. Eyni zamanda *arı* sözünə eyni mənada Qazax, Quba, Füzuli, Ağdam, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz dialekt və şivələrində [3, 25], Bakı dialektində, Xaçmaz şivəsində "arı" formasında rast gəlinir [3, 26].

Bu sözün M.Kaşğari tərəfindən "tərtəmiz" mənasında olması da qeyd olunmuşdur. Məsələn: "arığ nənq = tərtəmiz nəsnə" [2, 133]. Başqa bir misal: "*sartmaq azukı arığ bolsa, yol üzrə yer=satıcının malı təzə olsa, elə yoldaca yeyər*" [2, 135]. Digər bir misal:

*Ödhlək kamuğ küfrədi,
Ərdəm arığ sərrədi,
Yenciğ yavuz tuvadı,
Ərdəm bəgi çərtilür"*

Tərcüməsi:

*Zaman yaman zəiflədi,
Ərdəm təmiz seyrəldi,
Azğu və yamanlar gücləndi,
Ərdəm bəyi yox edilir.*

(Zəmanə büsbütün azdı, ərdəm – filan qalmaq, azgınlıq və pislik gücləndi, bütün bunlar fəzilət bəyi olan Alp Ər Tonqa (Əfrasiyab) öldüyü üçün belə oldu [2, 166].

İ.Bayramov vaxt, zaman bildirən "ertə" sözünü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Kalinino şivələrində (tezdən mənasında) işləndiyini göstərir [1, 41]. M.Kaşğarının "Divan"ında "ertə" sözü heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan və semantik mənasını dəyişmədən səhər tezdən mənasında işlənmişdir. Qədim türk dili lüğətində də "ertə" sözü qeydə alınmış və səhər tezdən mənasında izah edilmişdir [1, 183; 7 182].

İ.Bayramov "küz" sözünün Qərbi Azərbaycanın Basakeçər, Dərələyəz, Qarakilsə şivələrində "quzu saxlanılan üstü örtülü yer", Meğri şivəsində "əkin sahəsində kiçik arx", Ağbaba şivəsində "yuva", Çəmbərək şivəsində "payız" mənasında işləndiyini göstərmişdir [1, 225]. Küz Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsərində "payız fəsl", "son bahar" mənasında [2, 341],

Ordubad dialektində İmişli, Qax, Gürcüstanın Borçalı şivələrində “payız”, Bakı, Ordubad dialektlərində, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Biləsuvarş, Cəbrayıl, Cəlilabad, Kürdəmir, Şərur, Yardımlı, Laçın, Saatlı, Salyan, Şəmkir, Tovuz, Zəngilan, Zərdab şivələrində Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Dərələyəz, Qarakilsə, Meğri şivələrində işləndiyi mənada (quzu saxlanılan üstüörtülü yer), Ordubad dialektində Meğri şivəsindəki kimi “*əkin sahəsində kiçik arx*”, Quba dialektində, Cəlilabad, Füzuli, Göyçay, Xocavənd şivələrində “*xışın və ya kotanın açdığı şırımla müəyyən hissələrə bölünmüş əkin sahəsi*”, “*əkin sahələrini bir-birindən ayıran şırım, cızıq*”, Yardımlı şivəsində “*dilim, qıça*” mənalarında işlənir [3, 271].

İ.Bayramov Qərbi Azərbaycanın müxtəlif şivələrində “ayux” sözünün omonimləşərək 5 mənada işləndiyini göstərir və həmin mənələrdən – “*daşdan adam boyda yığılmış dindir*” mənasının 5-ci variantda olduğunu qeyd edir. “Oyux” sözü “oyuk” fonetik tərkibində M.Kaşğari “Divan”da qeyd alınmış, tərcümədə “oyuq, bosdan müqəvvası” anlamında izah edilmişdir [2, 150]. Bu mənə Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar, Vədi şivələri ilə paralellik yaradır. Bundan başqa Gəncə, Şəki dialektlərində, Gədəbəy, Kürdəmir, Mingəçevir şivələrində “*əkin sahələrini bir-birindən ayıran sərhəd nişanı*”, Şəki dialektində, Cəbrayıl, Kürdəmir, Mingəçevir şivələrində “*torxulu, bostan, meyvəni və quşlardan hər hansı zərərvericilərdən qorumaq məqsədi ilə ağaca paltar geydirilərək düzəldilən müqəvva*” mənalarında işlənir [3, 384].

İ.Bayramov göstərir ki, “öynə” sözünü Ağbaba, Hamamlı, Zəngibasar şivələrində “*bir dəfə, bir oturma*”, Çəmbərək şivəsində “*günorta yeməyi*”, Kalinin şivəsində “*gecə-gündüz*”, Dərələyəz şivəsində “*vaxt, mal-qaranın sağıldığı vaxt, heyvanlara ot-ələf verildiyi vaxt*” mənəsində işlənir [1, 298]. İ.Bayramov M.Kaşğariyə və çağdaş dialektoloji lüğətlərə istinadən yazır ki, “öynə” Qazax dialektində, Beyləqan, Cəbrayıl, Göyçay, Şərur, Gürcüstanın Borçalı şivələrində “*dəfə*”, Gəncə, Qazax dialektlərində, Gədəbəy, Lənkəran, Oğuz, Salyan, Tovuz, Ucar, Zərdab, Gürcüstanın Borçalı şivələrində “*günorta yeməyi vaxtı*” mənalarında işlənir [3, 390]. M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it türk” əsərində “*günorta vaxtı*” mənəsində “öylə” sözü işlənmişdir [2, 174]. Fikrimizcə “öynə” məhz “öylə” sözünün dialekt və şivələrdə işlənən variantıdır.

Nəticə. Müəyyən bir sözün M.Kaşğari “Divan”ında işlənməsi və həmin sözün İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” adlı əsərində izah olunması onların, yəni həmin sözlərin qədimliyinə dəlalət edir. Bəzən yazılı abidələrin dili qəti şəkildə xalis ədəbi dil nümunəsi kimi təqdim edilir, abidələrin yarandığı dövrlərin dialektləri isə demək olar ki, unudulur. Halbuki yazılı abidələr yarandığı dövrün dialekt və şivələrinə biganə qalmamışdır, onun bəzi elementlərini özündə əks etdirmə xüsusiyyətlərinə malikdirlər və bu cəhətdən qədim türk abidələriylə çağdaş dövrdə yaranmış dialekt və şivələrə aid mənbələrin tutuşdurulma yolu ilə öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. İ.Bayramov Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
2. Kaşğari M. “Divanü lüğət-it türk” I cild, Bakı, “Ozan” 2006, 512 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
4. Mirzəyev H. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı, “Ağrıdağ” 2003, 360 s.
5. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı, “Mütərcim”, 1998. 376 s.
6. “Kitabi-Dədə Qorqud” (tərtib edən F.Zeynalov, S.Əlizadə) Bakı, “Yazıçı”, 1988.
7. Древнетюркский словарь. Ленинград, «Наука», 1969, 676 стр.

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
f.ü.e.d. Aysel Qəribli